

Het politieke testament van Tinbergen

*Edgar Karssing*¹

Jan Tinbergen en Jan Berkouwer, 1994, *De toekomst van het Democratisch Socialisme*, Rotterdam (Barjesteh, Meeuwes & Co.), 103 blz, ISBN 90-5613-003-X (fl 24,50).

De toekomst van het democratisch socialisme is het politieke testament van Tinbergen. De tekst was al gereed toen hij vorig jaar op 91-jarige leeftijd overleed. Voor Berkouwer² en alle anderen, die het sociaal-democratisch gedachtengoed een warm hart toedragen, is het een agenda voor de toekomst. Het boek gaat in op enkele van de belangrijkste vraagstukken voor de komende decennia³.

Het meest kenmerkende van de aanpak van Tinbergen en Berkouwer is dat ze proberen de problemen op te lossen vanuit het sociaal-democratisch gedachtengoed. Het sociaal-democratisch denken is van het communisme te onderscheiden door de keuze voor een gemengd stelsel: 'socialisme is een combinatie van markt en staat en sluit democratie in' (p. 12). Aanvankelijk stond het eigendomsbegrip centraal, maar met invoering van het begrip

---

¹ E.D. Karssing is afgestudeerd in de algemene economie en studeert binnenkort af in de filosofie (Sociale ethiek; RUG). Momenteel is hij verbonden aan het European Institute for Business Ethics, Universiteit Nijmegen.

Met dank aan Henk Plasmeijer, Jos de Beus en Kor Grit voor hun behulpzame commentaar op een eerdere versie van deze bespreking.

² Jan Berkouwer is docent bij de Hogeschool Holland in Diemen en hij is professor in de economie bij de Universiteit van Szczecin (Stettin) in Polen. De samenwerking met Tinbergen vloeide voort uit vriendschap en gelijke gerichtheid.

³ Daarbij wordt vooral aandacht geschonken aan de hoofdlijnen, omdat, zoals de schrijvers opmerken, voor een meer gedetailleerde uitwerking men het eerst op dat niveau eens zal moeten zijn.

'functiesocialisme', door de Zweedse econoom G. Adler-Karlsson (1967; zie ook Tinbergen (1985)), is de aandacht verlegd naar de uiteindelijke maatschappelijke effecten. Er wordt niet langer gestreefd om gehele ondernemingen in gemeenschapseigendom te brengen: dat leidt niet tot de gewenste maatschappelijke effecten. Met socialisatie wordt dan bedoeld dat bepaalde functies, die minder bevredigend worden verricht op de markt, door de gemeenschap worden overgenomen. Voorbeelden zijn de Kinderwet (1874), de Ongevallenwet (1901) en de Invaliditeitswet (1913).

Voor het democratisch socialisme spelen alle drie de waarden van de Franse Revolutie een belangrijk rol: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Het meest problematische van deze waarden is de vrijheid. Tinbergen en Berkouwer nemen daar een vrij algemeen aanvaard standpunt in: 'Aan ieder individu moeten zoveel mogelijk vrijheden worden toegestaan. De grens ligt daar waar de vrijheid van de één ten koste begint te gaan van de ander' (p. 14). De meest kenmerkende waarden voor het socialisme zijn solidariteit en medemenselijkheid. Deze waarden liggen dicht bij broederschap. De auteurs merken op dat uit solidariteit het streven naar zoveel gelijkheid als mogelijk volgt. Het is echter analytisch gezien niet zinvol, zoals dadelijk zal blijken, om solidariteit en gelijkheid zo aan elkaar te koppelen. Wel is het natuurlijk zo dat gelijkheid een belangrijke rol speelt in het socialistische gedachtengoed in het algemeen en dat van Tinbergen in het bijzonder (zie onder andere Tinbergen (1975) en Pen en Tinbergen (1977)).

In de verschillende hoofdstukken, waarin wordt ingegaan op onderwerpen als de toekomst van de verzorgingsstaat, binnenlands beleid en een nieuwe levensstijl, speelt steeds weer solidariteit de hoofdrol. Dat levert gaandeweg een uitwerking van het begrip solidariteit op waarmee de agenda van de sociaal-democraten voor de 21-ste eeuw kan worden bepaald.

Het boek eindigt met een moreel appèl op iedereen: 'In zijn algemeenheid vragen wij om solidariteit'. Maar net als het planeconomisch denken van Tinbergen de tand des tijds niet heeft doorstaan, is ook solidariteit niet op afroep beschikbaar. Tinbergen en Berkouwer gaan echter niet of nauwelijks in op de randvoorwaarden voor de totstandkoming van solidariteit. Toch gaat het hier om een belangrijke vraag, omdat solidariteit iets is wat moet *groeien* en *onderhouden* moet worden. Daarom zal een discussie over de randvoorwaarden voor de totstandkoming van solidariteit aan de agenda voor de toekomst moeten worden toegevoegd.

Vanwege de belangrijke rol van solidariteit in *De toekomst van het Democratisch Socialisme* zal in de rest van dit stuk worden ingegaan op het begrip solidariteit. In paragraaf 1 zal het begrip solidariteit worden gedefinieerd. Vervolgens zal in paragraaf 2 het belang van solidariteit worden gerelateerd

aan het uiteindelijke ideaal van zelfontplooiing. In paragraaf 3 wordt een kritische kanttekening geplaatst bij de rol van plichten in het betoog van Tinbergen en Berkouwer. De volgende paragraaf is een verdere uitwerking van het begrip solidariteit: welke soorten solidariteit zijn te onderscheiden en op welke manieren kan solidariteit georganiseerd worden. Hier komt het hierboven genoemde probleem met het moreel appèl naar voren: een oproep tot solidariteit voldoet niet. Tinbergen en Berkouwer schenken, ten onrechte, nauwelijks aandacht aan de sociale praktijken waarin solidariteit zich kan ontwikkelen. Een discussie over de sociale praktijken waarin solidariteit zich kan ontwikkelen zal aan de agenda voor de toekomst moeten worden toegevoegd. Deze bespreking zal worden afgesloten met een aanzet tot een dergelijke discussie met de introductie van het begrip 'vriendelijke samenleving'.

1. Solidariteit

Solidariteit duidt op een besef van verbondenheid met anderen. Daarbij is solidariteit in de eerste plaats vooral een geestelijke ervaring, een gevoelservaring⁴. De beschrijving van Tinbergen en Berkouwer is welhaast poëtisch:

'Solidariteit kent gevers en ontvangers en kan op goederen en diensten betrekking hebben, maar ook op houdingen (solidariteit met de onderdrukten in China bijvoorbeeld). Wie solidariteit ervaart ontvangt iets dat hij dringend nodig heeft. Dat is een positieve ervaring. Maar ook de gever staat niet met lege handen. Hij heeft de medemens gediend en is daardoor als persoonlijkheid gegroeid. Hij heeft een soort liefde kunnen geven die zijn waardigheid doet toenemen en hem als mens doet groeien. Hij heeft iets goeds, iets groots en iets edels gedaan. Dit is geen verheven taal van enkele wereldvreemden. Iedereen voelt solidariteit voor de mens die door het noodlot getroffen is, vooral als hij dicht in de buurt woont. Dit staat los van maatschappelijke positie en politieke voorkeur. Solidariteit is dus voor iedereen bereikbaar, van hoog tot laag. En wie geniet niet als hij ziet dat hij een ander goed doet?' (pp. 14-5)

De auteurs kunnen zich voorstellen dat niet iedereen zich hierin kan vinden. Daarom wijzen ze erop dat mensen ook praktisch solidair kunnen zijn uit

---

⁴ Maar het is natuurlijk van belang, om over solidariteit te kunnen praten, dat zij zich niet beperkt tot een geesteshouding, maar ook daadwerkelijk in de praktijk wordt gebracht.

eigenbelang⁵. Maar voor de ware sociaal-democraat zal solidariteit niet slechts het resultaat zijn van een kosten-baten analyse. Belangrijk is dat niemand onder een grens mag zakken, waaronder een decent bestaan in een vrije maatschappij onmogelijk wordt⁶. Solidariteit is dan sterk gerelateerd aan zelfontplooiing.

2. Solidariteit en zelfontplooiing

Het belang van solidariteit is dat een samenleving daardoor een veel prettigere samenleving is om in te leven. 'Men voelt zich ingebed en weet dat men in slechte tijden op de naaste kan rekenen. Dat geeft veiligheid en zekerheid, van waaruit het gemakkelijker wordt de vrijheid te beleven en de mogelijkheden te verwezenlijken die het leven ons biedt; anders gezegd: *zelfontplooiing*' (p. 15; cursivering toegevoegd).

Als mensen echter een afstandelijke, egoïstische houding aannemen, dan leidt dat tot een harde, gevoelloze samenleving (vgl. p. 93). Tegenover een solidaire samenleving kan dan de 'vechtsamenleving' worden gezet: 'In de [vechtsamenleving] is sprake van een strijd om schaarse banen. Tot in het hoogste kader ondervinden de werknemers er dagelijks de druk van rivalen, die klaar staan om de nerveuze baanhouders overbodig te maken. De inkomens- en vermogensverdeling tussen de personen dan wel huishoudens wordt in dit type samenleving schever [...] Armoede, verval van de grote steden, gedrang om banen en publieke voorzieningen tussen migranten en autochtonen, illegale arbeid en criminaliteit maken het beeld van nieuwe geïsoleerdheid compleet [...] Jongeren worden geconfronteerd met het vooruitzicht dat hun materiële welvaart geringer zal zijn dan die van de generatie van hun ouders. De [vechtsamenleving] wordt tenslotte gekenmerkt door een marktcultuur in het teken van onbelemmerde mededinging, onderscheidingsdrang, hard onderhandelen en voor jezelf opkomen vanaf de jaren des onderscheids en in vele domeinen (op school, op het werk, op de markt voor de sociale verzekeringen, enz.). De solidariteit wordt uitgedreven en de verzorgingsstaat stort in' (De Beus, 1994, 97). Slechts de sterksten en gezondste mensen zullen overeind blijven in een dergelijke samenleving. Maar dat zal slechts een kleine groep zijn. De rest zal lijden onder de hoge werkdruk en met stressverschijnselen afgeschreven en maatschappelijk waardeloos worden

⁵ Bijvoorbeeld De Swaan verklaart het ontstaan van de verzorgingsstaat vanuit het eigenbelang: 'De voornaamste episoden in de ontwikkeling van [de verzorgingsstaatarrangementen] kunnen worden begrepen als krachtmeting tussen de elites over de manieren waarop men diende om te gaan met de indirecte effecten van armoede, ziekte, en onwetendheid die de arme en machteloze lagen in de samenleving rechtstreeks troffen' (1989, 224).

⁶ Schuyt (1991, 15) definieert 'decent bestaan' als 'minder dan welvarend, hoeft geen geluk op te leveren, geeft geen verzekering tegen alle ongelukken en ongemakken van een mensenleven, maar vrijwaart burgers wel van vernedering en knechtschap'.

verklaard: 'Dit is niet acceptabel, want niet humaan' (Tinbergen en Berkouwer, 1994, 37).

Als, zoals velen menen (zie o.a. Bellah et al. (1985) en Taylor (1994)), zelfontplooiing tegenwoordig het belangrijkste ideaal is voor mensen, dan is een op solidariteit gebaseerde samenleving duidelijk te verkiezen boven een 'vechtsamenleving'. We leven tegenwoordig in een complexe maatschappij waarin iedereen van elkaar afhankelijk is. Dat betekent dat we samen moeten zorgen voor gemeenschappelijke voorzieningen, willen we niet ook als individuen slechter af zijn. Daarom is het beroep op zelfontplooiing een belangrijk argument voor solidariteit.

3. Solidariteit en plichten

Het oude socialistische verdelingscriterium, 'van ieder naar zijn mogelijkheden, voor ieder naar zijn behoeften', is vaak vooral aangehaald om op de rechten van mensen te wijzen. Met het boekje *Lof der dwang* van de socioloog Vuijsje kwamen ook de plichten weer onder de aandacht van de socialisten. In *De Toekomst van het Democratisch Socialisme* wordt deze lijn doorgetrokken (pp. 32-3, 72-5, 99-100). Mensen zijn in de eerste plaats verantwoordelijk voor zichzelf: 'van iedereen [mag] een flinke inspanning worden gevraagd om de eigen problemen op te lossen' (p. 72). Als mensen met een uitkering kansen krijgen (aangeboden) op maatschappelijk zinvol werk, dan zullen ze dit moeten accepteren, 'op straffe van verlies van hun uitkering. Zachte heelmeesters maken hier stinkende wonden' (p. 33). Verder moet iedereen aan zijn, op democratische wijze vastgelegde, verplichtingen voldoen, wil solidariteit mogelijk zijn. Om misbruik en onduidelijkheid van regelingen te voorkomen schuwen de auteurs een stevige controle niet. Hoewel dat ten koste gaat van een klein deel van de privacy, is het onmisbaar in een samenleving waarin handelingen gevolgen hebben voor andere individuen (pp. 74-5). Iedereen moet dus naar vermogen een bijdrage leveren aan het nationale welzijn: 'Als dat wordt nagelaten verliest men het morele recht op ondersteuning door de gemeenschap' (p. 83).

Tinbergen en Berkouwer gaan hier te snel. Eerst zal bijvoorbeeld de vraag moeten worden beantwoord of de maatschappelijke kosten om plichten af te dwingen niet veel groter zijn dan de baten. En dat is niet alleen een economische vraag; er staat meer op het spel, want hoe klein is een 'klein deel van de privacy'? En wat is een bijdrage aan het nationale welzijn? Wie bepaalt dat? Het is niet iets dat aan de markt kan worden overgelaten. Er zal een publiek debat moeten worden gevoerd over wat als een legitieme bijdrage wordt gezien. Bijvoorbeeld veel kunstenaars leveren immers een bijdrage aan het nationale welzijn zonder dat zij daarvoor voldoende door de markt worden beloond: wil een land meer dan de eenheidsworst van de

commerciële televisie, dan moet het in een debat de bijdrage van kunstenaars legitimeren en er, via de overheid, middelen voor beschikbaar stellen.

Verder lijkt, door deze nadruk op een arbeidsmoraal, de weg voor een 'basisinkomen' dichtgetimmerd. Toch is dat een idee dat, zonder daar nu inhoudelijke uitspraken over te doen, in ieder geval niet op de agenda van de sociaal-democratie mag missen.

4. Solidariteit: een typologie

Solidariteit is een belangrijke waarde voor een samenleving waarin zelfontplooiing centraal staat. Maar solidariteit is geen eenduidig begrip. Er zijn verschillende soorten solidariteit te onderscheiden en solidariteit kan op verschillende manieren georganiseerd worden⁷.

De oorsprong. De duidelijkste vorm van solidariteit is de solidariteit op micro-niveau: mensen zijn solidair met de directe naasten. Deze vorm van solidariteit wordt door bijna iedereen erkend. Hier is echter vooral de solidariteit van belang die zich tot buiten de kring van directe naasten strekt: solidariteit heeft ook een sociale grondslag.

Bij de locatie van de oorsprong van solidariteit zijn de twee uitersten van het spectrum lokale en globale solidariteit. Lokale solidariteit is de solidariteit van de kleine gemeenschap. Lokale solidariteit staat nog dicht bij de solidariteit met de directe naasten. De kleine gemeenschap kent vaak grote gelijkheid met een familie: men kent elkaar en men voelt zich als vanzelfsprekend met elkaar verbonden. Volgens sommigen (bv. MacIntyre (1985)) is dit het maximaal haalbare wat solidariteit betreft. Ook Tinbergen en Berkouwer benadrukken het belang van kleine gemeenschappen als een 'kader waarbinnen de solidariteit weer gestalte kan krijgen en de mens het gevoel heeft een individu te zijn dat meetelt' (p. 33). Maar, zoals al bleek, de door hun bepleite solidariteit is ook globaal van karakter: solidariteit is gebaseerd op de wederzijdse afhankelijkheid van mensen in een complexe, interdependente samenleving. Het is ook maar de vraag of de idealen van het socialisme in kleine gemeenschappen verwerkelijk kunnen worden, want 'gemeenschappen zijn vaak haarden van vooroordelen, patriarchaat, autoritarisme en sociale controle' (Raes, 1990, pp. 202-3).

---

⁷ Een aantal van de onderscheidingen zijn ontleent aan De Beus (1995). Hij maakt nog enkele onderscheidingen, die hier verder niet behandeld zullen worden omdat ze hier niet direct relevant zijn. De Beus geeft tevens een kort overzicht van de meest belangwekkende literatuur met betrekking tot solidariteit.

De reikwijdte. Een tweede dimensie van solidariteit is de reikwijdte: het domein waarop de solidariteit betrekking heeft. De twee uitersten hier zijn solidariteit met de behoeftigen en onderlinge solidariteit. Solidariteit met de behoeftigen is minimaal en dient slechts om ervoor te zorgen dat mensen niet beneden een bepaald overlevingsminimum vallen, het zegt verder niks over de kwaliteit van het leven. Zo werden vroeger de mensen, die zich niet in hun eigen behoeften konden voorzien, opgesloten in armenhuizen, waarbij ze tegelijkertijd ontdaan werden van hun burgerrechten. Onderlinge solidariteit gaat verder en strekt zich uit tot vele facetten van het leven. De solidariteit komt dan bijvoorbeeld ook tot uiting in het onderwijs, de cultuur en huisvesting. De solidariteit van het socialisme is dus duidelijk een voorbeeld van onderlinge solidariteit. Het idee is om met zijn allen de kwaliteit van het leven voor allen te verbeteren. Op deze schaal zijn de ideeën van Tinbergen en Berkouwer bijvoorbeeld te onderscheiden van de VVD. De solidariteit van de VVD is ook globaal, maar met bijvoorbeeld haar pleidooi voor een basisstelsel voor de sociale zekerheid wenst zij de onderlinge solidariteit te beperken.

De organisatie. Solidariteit kan op verschillende manieren georganiseerd worden. De twee uitersten zijn afgedwongen solidariteit en vrijwillige solidariteit. De verzorgingsstaat is een voorbeeld van (democratisch) afgedwongen solidariteit. De solidariteit is geïnstitutionaliseerd en wordt betaald met de door alle belastingplichtigen af te dragen belastingen. Voorbeelden van vrijwillige solidariteit zijn buurtverenigingen en het geven aan collectes voor goede doelen.

In werkelijkheid wordt solidariteit op beide manieren georganiseerd. Deze onderscheiding is vooral belangrijk omdat een bepaalde uiting van solidariteit vaak op beide manieren tot stand kan komen, maar het uiteindelijke resultaat afhankelijk kan zijn van de manier waarop solidariteit wordt georganiseerd. Met de onderscheiding tussen vrijwillige en afgedwongen solidariteit hangt een andere onderscheiding samen: 'warme' en 'koude' solidariteit⁸. Koude solidariteit beperkt zich tot het verbeteren van de procedurele gelijkheid van de liberale waarborgstaat, 'via de rechten op welzijnsmogelijkheden, universele overdrachten, publieke verstrekkingen en dergelijke' (De Beus, 1993, p. 120). Solidariteit uit zich dan vooral op een zakelijke en verstandelijke manier. Warme solidariteit gaat verder, het is 'een combinatie van alomtegenwoordig inlevingsvermogen, zorgzaamheid op het niveau van de burgerlijke samenleving én dat van de staat [...] en edelmoedigheid aan de zijde van de gevers plus dankbaarheid aan de zijde van de ontvangers' (p. 121). Warme solidariteit is veel spontaner en gevoelsmatiger.

⁸ De Beus (1993) gaat op dit onderscheid in bij zijn bespreking van ideeën van Nussbaum, onder de noemer 'vriendelijke gelijkheid' (zie ook De Beus (1995)).

Het is zinvol om hier te spreken over een *solidariteitsreserve* (zie ook Goudzwaard et al. (1994)). Deze reserve bestaat uit warme solidariteit en levert uiteindelijk ook de grondslag voor de democratisch afgedwongen koude solidariteit. Als in de organisatie van solidariteit daar geen rekening mee wordt gehouden, als de solidariteit niet warm wordt gehouden, dan verliezen de verschillende vormen van koude solidariteit, zoals de verzorgingsstaat, hun legitimiteit.

Met deze begrippen kan bijvoorbeeld het volgende, door Schuyt (1991) aangegeven, probleem worden begrepen. Hij merkt op dat in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat de substantiële grondslag, langzaam vervangen is door, wat hij noemt, een administratieve solidariteit: 'dat wil zeggen het grondbeginsel van solidariteit als morele grondslag van de verzorgingsstaat is versmald tot een administratieve norm, die op een onpersoonlijke manier wordt toegepast door professionele dienstverleners, in allerhande bureaus en diensten, die zelf onderling sterk zijn verzelfstandigd en gefragmenteerd' (10). De localisering van solidariteit wordt steeds moeilijker en de koude solidariteit lijkt de warme solidariteit, de substantiële grondslag, weg te drukken: de solidariteitsreserve neemt af.

In het ideaal van Tinbergen en Berkouwer speelt de warme solidariteit een belangrijke rol. Dit blijkt bijvoorbeeld uit hun hierboven geciteerde definitie van solidariteit. Daarmee willen ze echter niet beweren dat iedereen zich in dienst moet stellen van het algemeen belang: 'mensen mogen best hun eigen belang dienen, mits zij dat niet kortzichtig doen, maar ruim denken in termen van ruimte en tijd. Dat betekent concreet gezegd: het helpen van de behoeftigen in de wereld en het voldoende meewegen van de belangen van anderen, waaronder de gerechtvaardigde aanspraken van de generaties die na ons komen' (p. 100).

De door Tinbergen en Berkouwer bepleite solidariteit is dus te omschrijven als globaal en onderling. Tevens hechten zij grote waarde aan een omvangrijke reserve van warme solidariteit.

De auteurs doen in hun boek een moreel appèl op iedereen om solidair te zijn. Ze benadrukken nog wel, zoals gezegd, het belang van kleine gemeenschappen voor de totstandkoming van solidariteit: een individu dient in de eerste plaats geworteld te zijn in stabiele relaties om niet de grond onder de voeten te verliezen (p. 33). Maar Tinbergen en Berkouwer gaan niet of nauwelijks in op de randvoorwaarden voor de totstandkoming van solidariteit. Solidariteit is echter niet op afroep beschikbaar. Het gaat hier om een belangrijke vraag, omdat solidariteit iets is wat moet *groeien* en *onderhouden* moet worden. Wie over solidariteit spreekt, zal dus ook ruime aandacht moeten besteden aan de organisatie van solidariteit, aan de sociale praktijken die ten grondslag liggen aan solidariteit.

5. Solidariteit en de 'vriendelijke samenleving'

In deze paragraaf zal een aanzet worden gegeven tot een discussie over de randvoorwaarden voor een samenleving waarin de globale en onderlinge solidariteit de belangrijkste bindende waarde is en een grote reserve van warme solidariteit in stand wordt gehouden: de 'vriendelijke samenleving'. Hiervoor zal ik heel kort verschillende recente discussies met elkaar verbinden. Daarmee zullen nog enkele punten aan de agenda voor de toekomst van de sociaal-democratie worden toegevoegd.

De 'vriendelijke samenleving' staat tegenover de in paragraaf 2 besproken 'vechtsamenleving'. De naam 'vriendelijke samenleving' is gebaseerd op de onderliggende ideeën over vriendschap, die recentelijk, onder anderen door Woldring (1993, pp. 206-227) en (1994)) en Van Tongeren (1991, 1992) opnieuw in de politiek filosofische discussie naar voren worden gebracht⁹. Hierbij moet niet gedacht worden aan de moderne ideeën over vriendschap, maar moet worden teruggegrepen op de ideeën van vooral Aristoteles en Cicero.

Vriendschap is bij hen niet slechts een uiting van subjectieve gevoelens, maar een bepaalde kwaliteit van de mens en van bepaalde relaties (vgl. Woldring, 1994, p. 175). Belangrijk is de wederkerigheid, men streeft naar het goede voor elkaar. Oftewel, de vriendschap is gebaseerd op een *gezamenlijk streven* naar een *gemeenschappelijk belang*. Het is dan uit vriendschap dat mensen leren wat solidariteit is. Naast deze vorm van vriendschap onderscheidt Aristoteles nog twee andere vormen van vriendschap: de pleziervriendschap en de voordeelvriendschap. Mensen hebben ook relaties met elkaar omdat dat aangenaam is of omdat het nuttig is en voordeel oplevert. 'Het belangrijkste verschil tussen die vriendschappen en ware vriendschappen is, dat de eerstgenoemde vriendschappen niet worden gekenmerkt door gemeenschappelijke activiteiten ter realisatie van het moreel goede als het ultieme doel. In die vriendschappen heeft een vriend uiteindelijk niet de ander als doel, maar eerder het plezier of voordeel dat hij als consequentie ontvangt. Die relaties zijn volgens Aristoteles vriendschappen die op iets "bijkomstigs" zijn gebaseerd; zij kunnen worden beëindigd zodra een beoogd plezier of voordeel is bereikt, dan wel de hoop op het bereiken ervan is verdwenen' (Woldring, 1994, pp. 40-1).

Volgens Aristoteles is vriendschap voor een samenleving ook belangrijker dan wetten: 'Wetten kunnen relaties tussen mensen correct regelen, zonder dat er iemand voor een ander zorg en verantwoordelijkheid draagt. Wetten

⁹ Deze naam staat dus geheel los van de door De Swaan (1989) besproken *Friendly Societies: 'de verenigingen voor onderlinge bijstand in Engeland'* (p. 150).

zijn niet in staat het gemeenschapsleven moreel te verhogen. Voor het ontstaan van een gemeenschap is meer nodig dan recht. Vriendschap voltooit en vervolmaakt wetten' (parafrazering door Woldring (1993, p. 212).

Een vriendelijke samenleving is dus een samenleving waarin mensen gezamenlijk streven naar een gemeenschappelijk belang¹⁰.

De belangrijkste voorwaarde voor een 'vriendelijke samenleving' is dat mensen inzien dat het goede voor het individu samenvalt met het goede voor allen. In de recente geschiedenis van Nederland is de 'watersnoodramp' van 1995 een goed voorbeeld van een gemeenschappelijk belang. Niet alleen werd opnieuw een relatief groot bedrag door de bevolking (en niet te vergeten het bedrijfsleven) beschikbaar gesteld voor de getroffen, het duidelijkste voorbeeld van solidariteit was de particuliere opvang van wildvreemden door mensen die zich solidair voelden met de geëvacueerden. Andere voorbeelden zijn de wederopbouw van ons land na de tweede wereldoorlog, de 'strijd' tegen de woningnood en de strijd tegen het water na de watersnoodramp van 1953: het deltaplan. Deze voorbeelden betreffen echter, in zekere zin, voortdurend een reactie op rampen. Er moet echter meer kunnen zijn dan alleen een gemeenschappelijke 'vijand' dat een land bij elkaar kan houden. De vraag is dan ook: wat kan in onze samenleving, die gekenmerkt wordt door een groot waardenpluralisme, nog als een gemeenschappelijk belang worden gezien?

In paragraaf 2 bleek dat Tinbergen en Berkouwer zich uiteindelijk beroepen op het ideaal van zelfontplooiing. Het ideaal van zelfontplooiing doet zich echter de laatste tijd vooral als een ontaard verschijnsel (hedonisme, consumptisme, egoïsme) gelden. Tinbergen en Berkouwer merken dit ook op en nemen afstand van deze levenswijze, waarbij consumptie doel in plaats van middel is geworden. Overmatige consumptie leidt niet tot meer tevredenheid, het is slecht voor de gezondheid en het versterkt vooral de tendensen van 'meer egoïsme (het Ik-tijdperk), het gelddenken [...] individualisering, fragmentatie, het afnemen van sociale controle en het zich afwenden van de maatschappij' (p. 36). Deze houding leidt er toe dat mensen niet langer over de publieke zaak willen nadenken 'want men heeft genoeg aan de eigen private bezigheden' (p. 36).

Toch doen Tinbergen en Berkouwer dus een beroep op dit ideaal. Daar is namelijk inderdaad, zoals bleek, een algemeen belang mee gemoeid. Een samenleving waarin mensen uitsluitend aan hun eigen zelfontplooiing denken loopt uit op een 'vechtsamenleving', waarin slechts weinigen zich zelf kunnen ontplooien. Er kan dus op dit ideaal zeer goed een gemeenschappelijk belang worden gebaseerd. Deze mening is ook Taylor (1994) toegedaan

---

¹⁰ Wat niet betekent dat alle belangen van mensen ook gezamenlijke belangen moeten zijn.

en hij probeert via 'herstelwerkzaamheden' het ontaalde ideaal van zelfontplooiing te restaureren. Belangrijk in zijn strategie is de articulatie van het ideaal: het moet niet alleen duidelijk worden waarom dit ideaal nastrevenswaardig is, ook moet duidelijk worden welke verantwoordelijkheden een dergelijk ideaal met zich meebrengt voor de individuele burgers.

Een moreel appèl alléén is niet voldoende voor een solidaire samenleving. De strategie van Taylor is wat dat betreft al vruchtbaarder: maak duidelijk hoe een 'vriendelijke samenleving' bijdraagt aan het kwalitatief goede leven. In de hierboven genoemde voorbeelden van situaties waarin een duidelijk gemeenschappelijk belang erkend werd, is ook steeds ruime aandacht besteed, door onder andere de overheid, om mensen bewust te maken van het gemeenschappelijk belang. Dit is echter een strategie die in de huidige politiek verloren lijkt gegaan. Men teert slechts in op de bestaande solidariteits-reserve en onderhoudt haar niet.

De keuzes die in de politiek worden gemaakt zijn in belangrijke mate van invloed op het geheel van waarden en normen binnen een maatschappij. Daarom kan het beleid van een regering niet als cultureel neutraal worden gezien: door bepaalde waarden nadrukkelijk op de voorgrond te plaatsen bestaat het gevaar dat andere, in principe ook hooggewaardeerde waarden, weggedrukt worden. De overheid kan niet volstaan met een zakelijk-technische benadering van de verschillende problemen, de verschillende keuzes zullen inhoudelijk beargumenteerd moeten worden, er zal duidelijk moeten zijn op grond van welke waarden bepaalde keuzes gemaakt worden.

Er moet dus een bewustzijn gecultiveerd worden waarin het duidelijk is dat sommige gemeenschappelijke levensvormen, bepaalde waarden, een noodzakelijke voorwaarde zijn voor werkelijke vrijheid, voor een 'vriendelijke samenleving'. Als vrijheid slechts geïnterpreteerd wordt als vrijheid op de markt, veranderen burgers onontkoombaar in calculerende, op het eigenbelang gericht personen (zie ook Hoogerwerf, 1995).

Dit geldt zeer zeker ook voor sociaal-democraten. Ze moeten mensen weer nastrevenswaardige beelden voorzetten. Dat is ook lang de wervende kracht van het socialisme geweest. Het wist, ondanks Marx' wetenschappelijke prenties, op haast religieuze wijze een grote groep mensen het vooruitzicht wist te bieden op een 'paradijs op aarde', op een verbetering van hun omstandigheden.

Het is echter niet voldoende zich te beperken tot het vertellen van een motiverend verhaal. Op de agenda van de sociaal-democratie moet ook ruime aandacht worden besteed aan de met een 'vriendelijke samenleving' samenhangende sociale praktijken. Hiervoor kan worden aangesloten bij het thema van de 'burgerlijke samenleving'. Door verschillende auteurs is er recentelijk op gewezen dat in de 'burgerlijke samenleving' mensen leren wat solidariteit is, door de daadwerkelijke ervaring van het proberen samen te leven met andere mensen (Wolfe 1989, 20); zie o.a. ook Walzer (1994),

Bellah et al. (1985 en 1991) en Cohen en Arato (1992)).

Dit betekent dat er ook moet worden gekeken naar de manier waarop beleid wordt vormgegeven. Op zichzelf goed bedoelde maatregelen kunnen ten koste gaan van de solidariteitsreserve. Marcel van Dam (Volkskrant, 11 mei 1995) illustreert dat met een duidelijk voorbeeld. Een toonbeeld van solidariteit is de AOW. Daarnaast is het een regeling met een groot maatschappelijk draagvlak. Er wordt nu echter al jaren op gekort. Daardoor 'gaan mensen individueel of via de CAO proberen een behoorlijke oudedagsvoorziening op peil te houden, het gedrag wordt dan egocentrischer. Maar kan dat de burger verweeten worden?'. Zo zijn veel meer voorbeelden te bedenken. De overheid probeert voortdurend haar doeleinden te bereiken met behulp van materiële prikkels. Ze doet voor de uitvoering van haar beleid steeds vaker een beroep op subsidies, belastingmaatregelen, privatisering, versterking van het profijtbeginsel en het introduceren van een eigen risico. Ook de poging om de WAO problematiek met behulp van een bonus-malus regeling en verlaging van de uitkeringen op te lossen sterkt een berekenende mentaliteit.

Solidariteit is dus niet zomaar op afroep bestelbaar: solidariteit kan ontstaan en gekoesterd worden in een 'vriendelijke samenleving'. Ware vriendschap behoeft een gezamenlijk belang. Dat belang kan worden gevonden in het ideaal van ontplooiing. Door articulatie van dat ideaal, in combinatie met bepaalde sociale praktijken, kan de 'vriendelijke samenleving' gerealiseerd worden. Daarin zal een globale en onderlinge solidariteit centraal staan. De reserve van warme solidariteit zal net als in andere vriendschappen kunnen groeien door het wederzijds vertrouwen dat allen hetzelfde belang nastreven. Aan de agenda van het sociaal-democratisch denken moeten dus worden toegevoegd discussies over vriendschap, over de 'vriendelijke samenleving', over de gewenste sociale praktijken en de articulatie van het ideaal van zelfontplooiing.

Literatuur

- Adler-Karlsson, G., 1967, *Functional Socialism: A Swedish Theory for Democratic Socialization*, Prisma, Stockholm
- Aristoteles, 1976, *The Nicomachean Ethics*, Penguin Books, London
- Bellah, R.N., R. Madsen, W.M. Sullivan, A. Swidler en S.M. Tipton, 1985, *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*, University of California Press, Berkeley
- Bellah, R.N., R. Madsen, W.M. Sullivan, A. Swidler en S.M. Tipton, 1991, *The Good Society*, Knopf, New York
- Beus, J.W. de, 1993, *Economische gelijkheid en het goede leven*, Contact, Amsterdam

- Beus, J.W. de, 1994, 'Verdeling in een vechtmaatschappij', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, Vol. 20, pp. 97-109
- Beus, J.W. de, 1995, 'De stabiliteit van het basisinkomen', in: *Het basisinkomen: sluitstuk van de verzorgingsstaat*, red. R.J. van der Veen en D. Pels, Van Gennep, Amsterdam
- Cicero, 1990, *Over Vriendschap*, Ambo, Baarn
- Cohen, J.L., A. Arato, 1992, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge
- Goudzwaard, B., et al., 1994, *Een gezonde economie?: Maatschappelijke dimensies van het economische handelen*, Kok, Kampen
- Hoogerwerf, A., 1995, *Politiek als evenwichtskunst: dilemma's rond overheid en markt*, Samson H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan de Rijn
- MacIntyre, A., 1985, *After Virtue: A Study in Moral Theory* (second edition), Duckworth, London: de eerste editie verscheen in 1981
- Pen, J., J. Tinbergen, 1977, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*, Elsevier, Amsterdam
- Raes, K., 1990, 'De post-Rawlsiaanse rechtvaardigheidsdiscussie', *Rechtsfilosofie en Rechtsleer*, 19/3, pp. 190-210
- Schuyt, C.J.M., 1991, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Stenfert Kroese, Leiden
- Swaan, A. de, 1989, *Zorg en de Staat*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam
- Taylor, C., 1994, *De Malaise van de Moderniteit*, Kok Agora, Kampen: vertaling van 1991, *The Malaise of Modernity*, Stoddart Publishing, Ontario
- Tinbergen, J., 1975, *Income Distribution: Analysis and Policies*, North Holland Publishing, Amsterdam
- Tinbergen, J., 1985, *Production, Income and Welfare: The Search for an Optimal Social Order*, Harvester Press, Brighton
- Tongeren, P.J.M. van, 1991, 'Aristoteles ethiek van de vriendschap', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 83, pp. 273-293
- Tongeren, P.J.M. van, 1992, 'Politiek en moraal vanuit aristotelisch perspectief', in *De liberale moraal en haar grenzen*, A.W. Musschenga en F.C.L.M. Jacobs (red.), Kok, Kampen
- Vuijsje, H., 1989, *Lof der dwang*, Anthos, Baarn
- Walzer, M., 1994, 'De idee van de burgerlijke samenleving: een weg naar sociale constructie', in *Het recht van de moraal*, red. B. van den Brink en W. van Reijen, Coutinho, Bussum
- Woldring, H.E.S., 1993, *Politieke filosofie: Een systematische inleiding*, Het Spectrum, Utrecht
- Woldring, H.E.S., 1994, *Vriendschap door de eeuwen heen*, Ambo, Baarn
- Wolfe, A., 1989, *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*, University of California Press